

Kujutelm taevast ja päikese loomise motiivid balti mütoloogias

Nijolė Laurinkienė

Mütoloogilise maailmavaatega seotud muistsete balti kosmoloogiliste teooriate uurimine toob esile taevakehade loomislugude erandliku koha. Taeva ja tema elementide – päikese, kuu ja tähtkujude – tekke ja iseärasuste teemat kohtab nii balti folklooris kui ka kirjallikes allikates.

Antud kirjutis käsitleb päikese loomist ja tema vabastamist kui sünni ja taassünni aspekte. See on katse pakkuda ideid, mis võivad olla abiks mõningate mütoloogiliste probleemide selgitamisel.

Balti pärimusi võrreldakse selles uurimuses samalaadsete uskumustega soome-ugri mütoloogias. Kuigi soomeugrilased ei ole geneetiliselt baltlastega seotud (nende keeledki kuuluvad eri keelkondadesse), sisaldavad nende kultuurid siiski analooge, mis võivad olla seletatavad tüpoloogiliste omaduste sarnasuse või pikaajaliste kontaktidega nende kahe rahvusrühma vahel. Toetudes avaramale levialale võimaldab mütoloogiliste arhaismide uurimine teha täpsemaid järeldusi nende kronoloogia, iseloomu ja tähenduse kohta.

Balti mütoloogia kummalised erijooned peituvad tema säilimise viisis – peamiselt folklooris, kas proosavormilises narratiivis või vahel ka kindlate semantilis-poeetiliste stereotüüpidega lauludes ja itkudes. Kuid ajalooallikaid, mis sisaldavad teavet taeva ja taevakehade ning nende kummardamise kohta, on vähe. Säilinud ürikud viitavad, et baltlased austasid lisaks teistele loodusobjektidele ka päikest, kuud ja tähti. Vastavaid viiteid võib leida 14. sajandi autorite Peter von Dusburgi (1326. aasta *Preisi kroonika* autor) ja Nicolaus von Jeroschini (*Saksa Ordu kroonika*) töödest ning 15. sajandi õpetlaste, *Historia Polonica* autori Jan Długoszi (Longinuse), Aeneas Silvius (Enea Silvio) Piccolomini (hilisem paavst Pius II) ja Marcus Antonius Coccius Sabellicuse kirjapanekutest (Vélius 1996: 333, 344, 358, 367, 546, 566, 591, 595, 606–609). Tõsi, enamasti tutvustavad võõramaalastest autorite ülestähendused vana balti usundi arusaamu liiga lihtsustatult. Mõistmata kõiki loodusobjektide aus-

tamise aspekte, ei kommenteerinud nad (v.a Piccolomini) üksik-
asjaliselt taevakehade tähendust balti maailmavaates.

Baltlaste taevauskumused on tegelikult pärand indoeuroopa
mütoloogilisest mõtlemisest. Indoeuroopa mütoloogias on taevast
üks kolmest universumi osast (taevad, maa, allilmad) ja see asjaolu
osutab tema erilisele tähtsusele. Taevast on seotud panteoni ülem-
jumalaga, taevaisaga (vanaindia *Dyáus pitar* 'jumal-isa', 'taevane ju-
mal'), sest taevast on loodud maailma juhtiva jõuna, mis ühtib isa
rolliga indoeuroopa patriarhaalses ühiskonnas (Gamkrelidze &
Ivanov 1984: 791). Taevast ja tema jumalad olid loodud inimeksis-
tentsile vajalikuna nagu muudki elutarbed (nt valgus ja vesi) ja
järelkult oli nende olemasolu tarvilik kõrgema heaolu saavutamiseks,
mis omakorda mõjutas inimolendi hingelist seisundit. Seetõttu
olid taevast ja sealt tulev valgus, samuti ilmastikunähtused aasta
läbi nii päeval kui ööl pideva vaatluse all ja taevakehad sageli per-
sonifitseeritud – neid koheldi kui jumalaid või nende ilmutusi.

Jumalaga ja taeva vahelisi lähedasi suhteid tõendab indoeuroopa
sõna **tieu(s)* ('jumal') etümoloogia. See sõna on seotud tüvega **tei-*
(‘valgustama, kiirgama’) (Gamkrelidze & Ivanov 1984: 791). Sama
tüve on leitud ka leedu (*dievas*), läti (*dievs*) ja vanapreisi keeles
(*deiws*). Leksikaalne side *jumala* ja *taeva* vahel balti keeltes on täiesti
ilmne. Soome *taivas* ja eesti *taevas* on kahtlemata sama päritolu
nagu jumalaga tähistav sõna *dievas* leedu keeles. *Taivas* ja *taevas*
on balti laensõnad. See sõna pidi jõudma soome-ugri hõimudeni, kui
nad pärast Uuralitist ja Volga jõe äärest lahkumist jõudsid Lääne-
mere kallastele ning neist said baltlaste põhjanaabrid (see liikumine
pidi aset leidma umbes 1200 aastat eKr). Tekib küsimus, kas soome-
ugri rahvastel oli enne praegusele asupaigale jõudmist oma etteku-
jutust taevast kui jumalast või tekkis see kujutelm baltlaste mõjul.

Sellele küsimusele annab vastuse soome-ugri teonüümide etü-
moloogiline analüüs. Üheks niisuguseks sõnaks on nimi *Ilmarinen*.
Seda võib seostada sõnaga *ilm(a)*, mis tähendab tuult, tormi ja ilma,
ka õhku ja maailma, samuti taevast, taevalaotust. Selle sõnaga sa-
maväärne on udmurdi mütoloogias *Inmar*, mis arvatakse koosnevast
tüvedest *in*, *iñ* ja *im* ja tähendab taevast või ilma. Udmurdid pidasid
Inmari ilma ja taeva jumalaks (Haavio 1979: 137–138). Ilmsed seos-
sed selle teonüümi ja taeva vahel võivad näidata, et soome-ugri
rahvastel oli taevast kui jumalast samasugune arusaam. Seetõttu
on üsna loomulik, et soome-ugri rahvad hakkasid kasutama balti
sõna *taivas* (taevast kui jumal), märkides sellega taevast.

Järgmine küsimus puudutab balti jumalat. Seegi vihjab ilmselt taevasfäärile ja võib väljendada ideed taevast kui jumal-isa kehastusest. Tavaliselt omistavad usundiloolased taevajumalale panteoni ülemjumala rolli. Leedu ülemjumalast on vähe teada. Kirjalikes allikates leidub mitmeid teonüüme, mis näitavad ülemvõimu hierarhiliselt: Nunadej, Andaj, Auxtheias Vissagistis ja Okopirms. Et sellenimeliste jumaluste kujud ja ülesanded pole selged, on oletatud, et sellisel jumalal oli *deus otiosuse*, s.t abstraktse ja passiivse jumala roll. Balti jumala Perkūnase (läti Pērkons, preisi Percunis) kohta on siiski märksa rohkem teada. Ta valitses loodusejõude, pikset ja välku ning tähendas mõningate oletuste kohaselt päristaevast, s.t taevast kitsamas mõistes (Toporov 2000: 103–115). Lisaks võib taevaga tihedalt seotud piksejumalat kujutada ka jumal-isana. Perkūnase (Pērkonsi) isafunktsiooni rõhutavad tema lisanimed: *tētis* (isa; Kalvaitis 1910: 111), *vešas tēvulis* (vana isakene; Basanavičius 1887: 178), *vecais tēvs* (vana isa; LTdz 7845).

Balti ja soome-ugri mütoloogia paralleelidest rääkides tasub mainida sedagi, et *Perkūnase* nimi on jätnud oma jälje soome-ugri traditsiooni. Mordva teonüümi *Pirgene* on peetud pisut teisenenud laensõnaks, mis on tuletatud balti *Perkūnasest*.

Osa balti mütoloogia uurijaid on pidanud piksejumalat ülemjumalale alluvaks jumalaks, kuid teise vaatenurga kohaselt olid algne taevajumal (ülemjumal) ja piksejumal üks ja sama personifitseeritud olend. Lahknemine toimus hiljem ja selle tulemusena alutati tormijumal taevajumalale (Balys 1948: 14). Mõlemad oletused on lõplike tõendite puudumise tõttu hüpoteetilised ja praegu on võimalik teha vaid *a priori* valik. Sellest hoolimata on märkimisväärne asjaolu, et balti piksejumalat peeti taevaga ühenduses olevaks ja teda tajuti kui isa. Pealegi, kui seletus on võetud oletusest, et piksejumal võis asuda ülemjumala kohale (või ülemjumal anda talle teatud ülesanded, nende seas ka pikse valitsemise), tundub üsna loogiline oletada, et teatud perioodil võis kujutlus piksejumalast kehastuda ideologeemis taevast kui jumal-isast.

Järelikult on balti mütoloogias säilinud kujutlus taevast kui jumalast, jumal-isast, inimmaailma ümbritsevast valgusest ja maailma salapäraselt mõjutavast jõust. Ühest küljest kujutleti taevast kui nähtamatut olemisvormi, nagu jumalat, kes hõlmab mütoloogilise maailma kõrgemaid sfääre. Teisest küljest oli kogu see tassand hiljem liigendatud ja jagatud mütoloogilis-poeetilise teadvuse seisukohalt kindlateks tähenduslikeks objektideks – taevakehadeks

Nijolė Laurinkienė

(Päike, Kuu, Veenus, Suur Vanker (*Ursa Maior*), Plejaadid (Taeva-sõel) jne) – , mida peeti eraldi mütoloogilisteks tegelasteks või nende sümboliteks.

Inimeste spetsiifiline mütoloogilis-poeetiline mõtlemine tuleb esile leedu ja läti taevakehade loomist käsitlevates rahvajuttudes. On märkimisväärne, et osa nendest tekstidest on piiblimõjulised. Kokkuvõttes on leedu ja läti maailma üksikute loodusjõudude loomisest kõnelevas jutustavas folklooris üsna palju kristlikke fragmente, mis põimuvad sageli muistsete mütoloogiliste motiividega. Need on väga huvitavad religioosse sünkretismi fenomenid, mida ei ole alati kerge selgitada ega isegi ära tunda.

Leedu ja läti muistendites on juttu päikese loomisest. Päikese tagus valmis sepp:

Senais laikais gyveno žmogus kalvis. Tada buvo visur tamsu, naktis ir naktis. Tai šis kalvis nutarė nukalti saulę. Paėmęs blizgančią geležį, kalė kalė ir nukalė per šešerius metus. Tada, užlipęs ant aukščiausios trobos, įmetė jį į dangų.

Ir iki šios dienos jį ten tebastovi (Vėlius 1986: 15).

Agrāk ticēja, ka Dievs licis kalējam uzkalta apaļu ripu. Kalējs uzkalis. Tad Dievs nokrāsojis apaļo ripu zelta krāsā un pakāris to pie debesīm. Tā radusies saule (Ancelāne 1991: 35).

Leedu muistend (Vėlius 1986: 15) jutustab, et vanadel aegadel, kui ilm oli pigimust, otsustas üks sepp meisterdada päikese. Ta sepistas seda rauast kuus aastat. Siis ronis ta kõige kõrgema hüti katusele ja viskas oma töö taevasse, kus see on tänini. Analoogetes läti muistendis (Ancelāne 1991: 35) palus jumal sepal valmistada ümmarguse lameda eseme. Sepp tegi nii, nagu talt paluti. Jumal värvis ketta punaseks ja riputas taevasse. Nõnda loodi päike. Need kaks muistendit on omavahel seotud sepa kuju ja tema kosmogoonilise töö, päikese loomise ja taevasse paigutamise motiivi kaudu.

See motiiv on kirjas ajaloolises allikas – Johannes (Ioannes) Malalasi kroonikas 1261. aastast. Selles loos on sepa nimi Teliaveli. Kroonikas on see vahelõik paigutatud balti ja soome-ugri jumalate nimekirja järele. Teliaveli kohta on märgitud, et ta tegi päikese ja heitis selle taevasse (Vėlius 1996: 266). Kõnealuse süžee-elementi olemasolu nii folklooris kui ka ühes balti mütoloogia vanimas usaldusväärses allikas kinnitab selle ehtsust. Kuigi muistendites ei ni-

metata seppa nimepidi, saab teda Teliaveliga samastada loomistevuse põhjal.

Balti mütoloogilist seppa kui demiurgi võib võrrelda soome ja karjala sepa Ilmarisega. Nii Teliaveli kui Ilmarine on loojad, kes löid taeva, maailma kõrgema müütilise sfääri või selle objektid. Teliaveli tegi päikese, Ilmarinen taeva otseses, kitsamas tähenduses (*Kalevala* 1972: 65). Ajaloolised allikad samastavad nad mõlemad jumalaga (Haavio 1979: 136). Peale selle iseloomustab neid kaht müütilist kuju ambivalentsus – sidemed müütilise universumi vastandlike äärmuste, taeva (nad loovad taeva ja selle osad) ja allilmaga (seda tõendab kujutlus leedu sepast kui saatanast ja tõik, et Ilmarinen rakendas oma loovat jõudu Põhjas) (*Kalevala* 1972: 64–67). Edasine balti ja soome-ugri mütoloogia paralleelide uurimine näitab, kas seppade sarnasus on juhuslik või mitte.

Päikese loomise motiiviga on suguluses ka tema vangistamise lugu. Mõlemaid motiive tuleks võtta kui müüdi riismeteks muutunud ja teisenenud fragmente. Analoogne lugu leidub nii läti jutustavas folklooris kui ka ühes balti 15. sajandi ürikus, mis kirjeldab mõningaid leedu uskumusi (Vēlius 1996: 595).

Läti muistendi põhjal olevat kurat tol ajal elanud jumalaga heades suhetes. Kord hoobelnud ta jumala ees, et tal on erilisel ilusad ja säravad asjad, ning näidanud peidetud päikest ja kuud. Näinud valgusallikaid, palunud jumal luba katsuda, kui rasked need on. Kurat nõustunud. Jumal võtnud päikese paremasse ja kuu vasakusse kätte ning heitnud need taevasse. Sellest ajast saati säravad nad seal.

Kaidu reizi Dīvs ar Valnu dzeivojuši draudzeigi. Jī vīns uz ūtru gōjuši cīmūs. Dīvs līlejīs, ka šam asūt daudz labeibas. Valns arī stōstejis sovu bogoteibu. Valns pastōstejis Dīvam, ka šam asūt tik leli skaistumi un gaišumi, ka leidz šam taidus Dīvs naasūt vēļ redzējis. Dīvs reizi aizgōjis pi Valna, un Valns jam parōdejīs sauli un mēnesi. Dīvs prasejis, lai idūdūt šam pacilōt, vai šī skaistumi asūt arī smagi. Valns arī atļovīs. Dīvs paņēmis sauli lobajā rūkā un mēnesi kreisajā un, kai svīdis sauli, tai tū īsvīdis debesīs; arīmēnsi ar kreisū rūku īsvīdis debesīs. Tai Dīvs atbreivōjis sauli un mēnesi nu Valna, un vēļtagad tī speid debesīs (Ancelāne 1991: 35).

Muistend kirjeldab niisiis päikese ja kuu ilmumist taevasse. Märkimisväärne on, et enne seda valitses neid taevakehasid kurat, kes

Nijolė Laurinkienė

esindab allilma ja surnute ilma. Ta oli need ära peitnud ning ainult jumal suutis need vabastada ja taevasse tagasi panna.

Leedu folklooris päikese vangistamise motiivi ei leidu. Siiski, nagu eelnevalt mainitud, kõneleb samalaadsest loost ajaloolane ja poliitik Aeneas Silvius Piccolomini oma 1477. aastal Venezias ilmunud teoses *Historiarum ubique gestarum locorumque descripto*. Piccolomini ise ei olnud kunagi Leedus käinud, talle saatis selle maa kohta materjale munk Iohannes Silvanus, keda ajalugu tunneb Praha Hieronymusena (sünd umbes 1369). Temalt saadud andmetele toetudes kirjutab Piccolomini:

Profectus introrsus aliam gentem reperit, quae Solem colebat, et malleum ferreum rarae magnitudinis singulari cultu uenerabatur. Interrogati sacerdotes, quid ea sibi ueneratio uellet, responderunt olim pluribus mensibus non fuisse uisum Solem, quem rex potentissimus captum reclusisset in carcere munitissimae turris. Signa zodiaci deinde opem tulisse Soli, ingentique malleo perfregisse turrim, Solemque liberatum hominibus restituisse, Dignum itaque ueneratu instrumentum esse, quo mortales lucem recepissent (Vėlius 1996: 591).

See väljakirjutus teavitab lugejat sellest, et Praha Hieronymuse reisi ajal läbi Leedu leiti päikest ja kõiksuse raudhaamrit kummar-dav hõim. Küsimusele selle austuse tähenduse kohta vastasid kohalikud preestrid, et rahvas ei ole kuude kaupa näinud päikest, mille võimas kuningas olevat vangistanud ja peitnud kõige tugev-masse kindlusesse luku taha. Siis tulid sodiaagimärgid päikesele appi. Nad purustasid kindluse suure haamriga, vabastasid päikese ja andsid ta inimestele tagasi. Seepärast tuleb tööriista, mille abil surelikud päikese tagasi said, aus hoida (Vėlius 1996: 595).

Aeneas Silvius Piccolomini kirja pandud muistendit pole siiani üksikasjalikumalt uuritud. See vajaks aga suuremat tähelepanu. See lugu, nagu ka eespool mainitud jutud päikese ja kuu loomisest, on üsna laialdaselt levinud baltlaste põhjanaabrite soomlaste ja karjalaste mütoloogias. *Kalevala* jutustab päikese ja kuu vangis-tamisest. Need kaks taevakeha laskusid maale kuulama Väinämöise kandlemängu. Just siis püüdis Põhjala valitseja Louhi nad kinni. Ta haaras kuu kase ja päikese kuuse otsast, viis nad Põhjalasse ja peitis suure kalju sisse. Maa mähkus täielikku pimedusse. Hiljem tegi Ilmarinen uue päikese ja kuu, kuid ei suutnud neid valgust andma panna. Saanud teada, et valgusallikad on Põhjalas ühe mäe

sees peidus, asus Väinämöinen nende vabastamiseks sinna teele. Ta ei pääsenud mäe sisse ja tuli koju tööriistade järele. Sel ajal, kui ta tööriistu valmistas, lasi Louhi halba aimates päikese ja kuu kalju seest välja. Need tõusid otsekohe taevavõlvile (*Kalevala* 1972: 323–341).

Lähtudes teisest müüdi variandist, mis leidub karjala päikese vabastamise hümnis (mida Eemil Nestor Setälä peab üheks rahvaluule pühimaks pärliks (Haavio 1979: 230)), valitsenud kord igal pool pimedus. Siis otsustas jumala poeg (teise variandi järgi sepa tütar) minna *kuradite maale* Hiitolasse peidetud päikest ja kuud otsima. Taevakehad leiti üles ja vabastati. Päike riputati puu keskmise haru otsa, kust ta siinamaani inimeste peale paistab (Haavio 1979: 230–233). Muistend on tõenäoliselt saanud mõjutusi kristlusest, sest päikese vabastaja on teisenenud jumala pojaks. Teises versioonis esinev vabastaja sepa tütar on ilmselt varasem, jumala poja eelkäijast tegelaskuju.

Arvamust, et päikese saab vabastada keegi sepaga seotud olend, kinnitab leedu muistend, milles päike vabastatakse sepaametis vajaliku tööriista haamri abil. Kuna päike ka loodi haamri abil, on selle taevakeha vabastamine sama tööriistaga täiesti loogiline. Päikese vabastamine tähendab tema sündi või uuestisündi, s.t tema funktsioonide uuenemist.

Balti mütoloogias on päikese ja kuu röövijaks allilma müütiline olevus kurat, kes on seotud surnute kuningriigiga (päikese röövija võib olla ka kuningas). Samas on karjala ja soome muistendites selleks röövijaks Põhjala valitseja Louhi, kes pärineb põhjas asuvalt maalt, *teisest ilmast*. Järelikult on kõik selle taevakeha röövijad müütilise universumi esindajad, kes on seotud pimeduse ja surnutega.

Kui balti mütoloogias on vabastajad kas jumal või tähtkujud, kes teevad seda haamri abil, siis soome ja karjala pärimustes on nendeks kas Väinämöinen, sepa tütar või jumala poeg. Nemad suudavad viia päikese pimeduse vallast vastasmaailma, taeva ja valguse sfääri. Sealt valgustab ta keskmist, inimestega asustatud maailma.

Balti jumal-isa, kõrgeima staatusega meesjumalaga seotud taevakujutelm viib tagasi indoeuroopa kultuuri. Niisiis saab seda mütologeemi taevast kui jumalast võtta märksa universaalsema ja laiemalt levinumana mitte ainult indoeuroopa kultuuris, vaid ka teistes arhailistes kultuurides. Selle seisukoha jäänuseid kohtab ka soome-ugri pärimustes.

Nijolė Laurinkienė

Balti ja soome-ugri mütoloogilise pärimuse kokkupuuteid ei ole lähemalt uuritud, kuigi sajanditepikkused sidemed naabrite vahel võivad anda huvitavaid tulemusi (nagu näitab taevakehade loomise tõlgendus). Baltlaste ja soomeugrilaste kontakti tulemused on vaieldamatud. Seetõttu võib väita, et nende kahe kultuuri suhete vaatlus oleks tänuväärne uurimisala.

Tõlkinud Kerle Arula

Kasutatud kirjandus

Ancelāne, Alma *et al.* (koost) 1991. *Latviešu tautas teikas: Izcelšanas teikas: Izlase*. Riga: Zinātne.

Balys, Jonas 1948. *Lietuvių tautosakos skaitymai 2*. Tübingen: Patria.

Basanavičius, Jonas 1887. *Fragmenta mythologiae: Perkunas–Velnius*. Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft 2. Heidelberg: Winter.

Gamkrelidze & Ivanov 1984 = Гамкрелидзе, Тамаз & Иванов, Вячеслав. *Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры I–II*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.

Haavio, Martti 1979. *Mitologia finska*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kalevala 1972. Tõlkinud Justinas Marcinkevičius. Vilnius: Vaga.

Kalvaitis, Vilius 1910. *Lietuwiszkių Wardų Klėtele su 15 000 vardų: Lietuvių, kiemių, upių, gyvūnų, želmenų, metolų*. Surinko 1888–1894 m. ir iszleido W. Kalvaitis. Tilžė (Tilsit): Mauderodė.

LTdz 1959 = *Latviešu tautasdziesmas 3*. Alma Ancelāne & Kārlis Arājs & Maira Asare & Rita Drīzule & Vilma Greble (koost). Riga: Zinātne.

Toporov, Vladimir 2000. *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai: Rinktinė*. Vilnius: Aidai.

Vėlius, Norbertas (koost ja toim) 1986. *Kaip atsirado Žemė: Lietuvių etnologinės sakmės*. Vilnius: Vaga.

Vėlius, Norbertas (koost). 1996. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai 1: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Vilnius: Mokslo ir Enciklopedijų Leidykla.